

Vojin Hadžistević

Izlazak iz Banjaluke u odred, bez vodiča, uopisom ustaškeoj parafadi

Bez pozdrava sa majkom

Dok je moja majka Milka ulazila, nailazeći večeras nešto ranije, hitro sam se sklonio u stranu - iza zida i otvorenih kućnih vrata. Nailila je upravo u trenutku kada je ujak Živko izvirao u dvorište, idući ispred nane, kako bi provjerio mogu li neopaženo izaći iz njegoveg stana. Predostrožnost su nalagali drugi razlozi, ali nisan Helio ni da ne ona u tom času prearetne.

Ujak se dosta dobro snalao, mada bi neko drugi mogao opaziti i nešto neobično u njegovom ponašanju. Praveći se kao da je baš pred nju izašao, uzeo je majku pod ruku, i odmah, ne pritvarajući vrata, povao je svojim dugačkim korakom prema kuhinji. Uput, i bučnije nego inače - da joj sakupi pažnju, da se ne bi slučajno osvrnula, ili ga opomenula da zatvori vrata - "objašnjavao" joj je kako se ujna Drenka upravo "pitala" da li će in ona i večeras navratiti. Čin su završili, za ugao hodnika, iskočio sam napolje.

Tako ovaj put polazio i bez pozdrava sa njom. Dok je nailičas promicala pored nane, toliko blizu da je mogla osjetiti i moj dah same da nije bilo onolikog ujakovog sagovaranja, nije mi bile lako na duši. Bolilo me što je tako nedužno obraznjavano i uskraćujase joj mogućnost da me naposljetku još jedanput vidi. Da mi na rastanku, čije trajanje i krajnji ishod niko ne može znati, uputi još neku materinsku riječ. Poruku i pouku koju je sa nane - po njoj nepopravljivog zanecanjaka koječine što sene u knjižama postoji - za takvu priliku možda već oдавно snižijala. Nešto čemu

je njen život nju naučio, a što bi mene, bez praveg životnog iskustva, sa osam devetnaest godina, na mom daljem putu - punom neizvjesnosti i svakojakih snarki - kao njen blagoslov pratilo i čuvalo. Ne bih li joj se nekako, na kraju, ipak, živ vratio.

I što je bezazlenije dozvolila, da je ujak tako lako pored mene provede, utoliko mi je taj naš postupak teže pao. Ali, makoliko bilo teško, drukčije nismo mogli postupiti. Poslije svega što je doživjela ljetos, kada sam na prvom koraku iz grada pao u ruke policije, morali smo je poštediti ponovnog strahovanja kako će se završiti ovaj drugi pokušaj. Ujak će je obavjestiti, o svemu mu, kada mu jave da sam gore već stigao. Na pitanje gdje se toga časa nalazim, pošto je kod njega došla i da bi se sa mnom vidjela, odgovoriće da sam na nekom sastanku.

Bakro Nahić je krenuo od nas nešto ranije. Došao je, kada se već dobro smračilo, da mi ostavi bicikl. Moram preko mosta na Vrbasu, kod Kantela, te pored policijske karaule, uz sam most sa njegove uzvodne strane. Policajci koji tamo služe, i kontrolišu prelaz preko mosta, odnedavno me dobro poznaju. Osobito revnosni, malo rošavi, Mahmut Sačić. Zato ću večeras, kroz grad i preko mosta, da im budem što kraće izložen, projuriti na biciklu. Kada se malo pogurim i glavu u ramena uvučem, neće stići da me prepoznaju, ne bar izdalje. Ako pokušaju da me zaustave, tako ću se lakše probijati i brže im izmicati. U svakom slučaju, ne moram se bojati najgorog. Neumorna Zora Kovačević, koja je od Alberta Trinkića ljetos preuzela i vezu sa grupom domobranskih oficira, naših stari

① simpatizera, nabavila si je pištolj. Ustašama ne mogu više pasti živ u ruke.¹

Fahro će me sačekati, da preuzme bicikl, na početku aleje prema Gerajen Šeheru (danas ulica Mirka Kovačovića). Nošto po-
više čekaće me Čedomir Glumac Čedo (rođen 1922. u Konjicu, Gospić), gimnazijalac, moj noćasnji saputnik sa odred. Prestoosredačan, vodar, mlo, jedan od onih koji zadatke primaju kao zapeta puška, kao da im nije nikada došla komunističkog potvrđivanja. Njegov stariji, dugački i dobroćudni brat Djordžije - Djoko (rođen 1920. u Bileću), malo sa knjigom a malo sa pjesmom i gitarom, čas ozbiljnih, pametnih, a čas obješenjačkih očiju iza debelih stakala, takodje je jedan od mojih bliskih školskih drugova. Dospelivši se u Banjaluku 1937. godine, oni su, kao i mlađa im sestra Dragica - Gaga (rođena 1924. u Dobrljini), slijedeći svoga starijeg brata Danila (rođenog 1912 u Konjicu), veoma brzo uključili u redove mladih banjalučkih komunisti.²

Dok nas je u ljetošnjoj grupi bilo šestorica drugova, večeras polazimo samo nas dvojica. Čedo je dobio lozinu i odsiv, pomoću kojih ćemo se povezati sa našim vodičem. Ovaj treba da na-
idje, istom alejom, neki minut prije ili poslije zakazanih 7 sati. Dobio je naš opis, možda nekog od nas i poznaje, pa će nam se prvi obratiti. Oslanjajući se na to da ih zna Čedo, nisam tražio da i mene upoznaju sa ugovorenim znacima. Kod mene je propusnica, za obojicu, to je glavno. Bez nje nas ne bi prihvatili u odred, čak i kada bismo ga znali sami pronaći.

Tu propusnicu, na četvrt lista pisaće hartije, sa potpisom "Mala" - kako se potpisivala Zaga Unićević, sekretar MK KPJ za Banjaluku - dobio sam još jutros rano. Donijela mi je, nasmijana kao i uvijek, Zora Kovačević. Ovih burnih, revolucionarnih dana, ona se osjeća u svom pravom elementu. Kao čigra okretna i hitra, svuda stiže i nikada se ne umara, ništa joj nije teško i nikakva opasnost ne može da je zaplaši. U očima joj neke vragolaste iskre, kao da sama sebe stalno zašikava: ako i jesam djevojka, ako i neman više od sedamnaest godina, zašto ne bih mogla biti u svemu kao što je bio Pavle Korićagin!...

U trenutku kada sam, na kraju propusnice, pročitao prvi put naše geslo "Smrt fašizmu - Sloboda narodu!", obuzelo me, najednom, neobično snažno, osjećanje nekog osobitog ponosa i radosti. Kao da sam već u Šumi, sa crvenom petokrakom zvijezdom na čelu, među drugovima koji su još odranije tamo. U tom prвом, neponovljivom trenutku, ono mi je zazvučalo kao neka, samo odabrana dostupna, partizanska tajna. Konspirativna lozinka kojom se uvodi u jedan sasvim novi život - svijet o kome sam dotada mogao samo da sanjam. I od tog nezaboravnog trenutka, tokom cijelog dana - subote, 22. novembra 1941. godine - te četiri, kao sablja brátke riječi, nisu mi više izbijale iz glave. Goreći od nestrpljenja, kada će već napokon veče, i sat odredjen za polazak iz grada, svaki čas lovio bih sebe, kako u mislima, kao nekakav zavjet, pred stupanje u partizane, svečano ponavljam: Smrt fašizmu - Sloboda narodu!... Smrt fašizmu - Sloboda narodu!...

Prošlo je već dosta vremena, sada na kraju kao tren, od kako sam pušten iz zatvora. Oporavio sam se od povreda, zadobijenih u ljetosnjem kotrljanju niz orlovačku stromen, prema Fložatom Potoku, na podzemnim potkruživačem Sabahudinom Mešanovićem na leđima. Potom od kundaka i puščane cijevi, poviše istog potoka, tim mojim pokušajem bjegstva razjarenog policajca Mahmuta Sačića. I, najposlije, od bjesomučnog pendrečenja, kundačenja i šutiranja čitave gomile ostrvljenih policajaca, u karavli pored Vrbasa. ³

(*Moja sestra*)
Nedavno sam bio na pregledu, kod Danice Perović. Duša me preko Zore obavjestila, kada i kako mogu doći do nje, u bolnicu, a da me tamo niko nepoželjen ne opazi. Kada su mi po izlasku iz zatvora minuli bolovi u leđima i slabinama, napipao sam na desnoj podlaktici neku otvrdlinu, kao da je kost bila slomljena pa onda nepravilno rasla. Osim toga, ranije bilešljiv na plućima, htio sam znati nije li i policija ostavila kakav trag na njima, kako bih se u šumi znao ravnati. Poslije rentgenskog pregleda Danica mi je rekla da je sve u redu. Dalje zadržavanje u gradu nema više nikakvog smisla. Ništa ne radim, a moram biti stalno na oprezu.

Ovaj put sam se za šumu posebno opremio. Nema više iluzije da bi se ovaj rat mogao završiti prije zime. Na meni je dobro očuvan ~~bazen~~ kožni kaput, postavljen jagnječim krznom. Nabavio mi ga negdje Mirko Doban. Da ne bih nosio kroz grad nikakve zaveštija-je, koji bi mogli svratiti nečiju pažnju, obukao sam dupli veš, a preko ljetosnjeg crvenog džempersa navukao još jedan, bez rukava. U džepove sam potrpao četkicu i pastu za zube, aparat za brijanje,

sapun, peškir, rezervne čarape, vazelina za cipele, naliv pero, ~~novi~~ sveska za dnevnik, razne sitnice. Avijatičarsku kožnu kapu, koju sam dobio od Zere, također. Nisam mogao da je odmah stavim na glavu, pošto sam već i tako, u kožnom kaputu, to suknjenim skijaškim pantalonama i bakandžama, isuviše upadljiv.

Dok jednom upravljam biciklom, druga ruka je u džepu, sa otkločenim pištoljem. Projurio sam preko mosta i ostavio karaulu iza sebe. Niko tamo nije obratio pažnju na mene. Fahro je na ugovorenom mjestu. Preuzima bicikl i odmah okreće nazad, opraštano se samo pogledom. Eno i Čedo, ide mi u susret. Očekujem njegov samojah, kao i obično u našim susretima, pogotovo kada čemo sada zajedno u Šumu. Njeste toga, odvažno ozbiljan, u hodu mi saopštava: "Večeras ne izlazimo. Na putu je zasjeda. Moraš se vratiti!"

Kada sam se od prvog iznenađenja malo povratio - uprkos ljetosnjem iskustvu, preživši srećno most, držao sam da do Šume nema više nikakvih prepreka - Čedo je bio već daleko. Tek tada sam shvatio šta sam prepustio. U prvom trenutku nisam bio svjestan da ^{je} ni mogao, ~~na~~ još nešto, valjati. Fahro se odmah vratio, ko će ga sada obavjestiti da ni ovamo penove doveze bicikl? Nazad, preko mosta, ne mogu pješke.

Dok razmišljam, šta bih i kuda bih, ne smijem ni da stojim na jednom mjestu. To bi tek, kod svakoga, izazivalo sumnju. Ko bi mogao u ovo doba, negdje na ovoj strani, nadomak Starčevice, tako besposleno stajati? Stoga, htio ne htio, nastavljam laganim korakom dalje, prema Gornjem Šehoru.

Brečom, ulica je pusta. Zašao sam već u glavnu aleju (danas ulica Marije Pozderca), a nisam još ništa smislio. Najednom, čujan bicikl. Na nekoliko koraka iza mene sasvim uspori. Nikako da me prestigne. Očigledno ³da me ²Vozač ⁴zbog nečega posmatra, procjenjuje. Nije valjda policajac, agent? Osjećam njegov pogled na svojim leđima, htio bih da se osvrnem, ali se savladjujem. Ako sam mu već zapao za oko, tako bih samo pokazao da od nečega prezam i potvrdio njegove sumnje. Da nemam pištolj u džepu, ne bih se mogao držati tako mirno, "nezainteresovano", kao najneđužniji građanin koji gazi svojom svakodnevnom stazom i nema čega da se boji. Najзад, vozač se odluči i nagazi pedale jače. Kada me je već prošao, zavrnem malo prvim točkom i zaustavi se odmah ispred mene. Istoga časa, oslonivši se na jednu nogu - to je neki mladić sa podignutim okovratnikom, pri slabom uličnom svjetlu ne razaznajem mu dobro lice - obrati mi se, malo zanuckujući: "Mo-olim vas, ko-eliko ima sa-ati?"

To je vodić, sinu mi odmah kroz glavu, a pitanje je lo-zinka! Ali, šta je odziv? Kada bih ga znao, mogli bismo se sporazumjeti da mi da bicikl, da se na njemu prebacim natrag preko mosta. Možda i da me povede u šumu nekim drugim putem, ili preste negdje skloni, dok se ne nadje bolje riješenje, ili do novog polaska. Ali, on dobro zna da svi, koje on vodi gore, moraju znati znak-ke za raspoznavanje. Ne može biti siguran da sam ja taj koga je trebalo da noćas vodi. Ako pokušam da mu se na neki drugi način predstavim, sigurno će pomisliti da sam provokator. A onda će, da

dokaže svoju "lojalnost", podiće viku na mene. Nema druge nego da pogledam na sat i odgovorim isto što bih odgovorio i svakom drugom prolazniku.

Čim je dobio odgovor - poslije ću saznati da je to bio Adem Bajagić Berber - biciklista je okrenuo nazad. Moja pretpostavka, znači, bila je tačna. Nije vozio za mnom što mu je otuda put, još manje da bi baš od mene saznao koliko je sati, već što traži noćasnog nesudjenog čednog saputnika. Možda ne zna da sam se već susreo sa Čedom. Ako zna, možda misli da njegove obavještenje nisam shvatio dovoljno ozbiljno i da sada hoću sam u Ponir, pa želi da me još jedanput upozori na opasnost. Najzad, možda ga je i sam Čedo poslao, dosjetivši se šta me muči, da mi za povratak preko mosta ustupi svoj bicikl. Dobro je procijenio da sam ja taj ko ga treba da nadje. Po tome kako sam obučen, ili prema opisu, pa i mom držanju, dok je vozio za mnom. Svaki drugi, onako praćen, a pred policijom čist, osvrnuo bi se iz čiste radoznalosti. Samo nije znao, kao možda ni Čedo, da ja ne znam znake za raspoznavanje.

Kuće se prorjedjuju, aleja je sve bliža Vrhasu. Napetost u meni raste. Ovaj kraj, Frako Vrhasa, skoro sasvim mi je nepoznat. Prolazeći pored kuća, iz kojih ne znam ko sve može preda me izaći, osjećao sam se nelagodno. Sada mi je, na otvorenom, još nelagodnije. Ne samo da sam upadljivo obučen, a džepovi mi nabijeni, nego se i krećem upadljivo sporo, neodlučno - i to me također ođaje. A brže ne smijem. Bojim se da i ovako mogu prije do šehera, nego smisliti šta ću i kuda ću. Pitam se, šta odgovoriti ako me neko

presretne i upita, šta ću ovdje, u ovo doba, kuda sam se uputio? Noć je puna vlage, hladna, neprijatna, tmurno nebo se spustilo do same zemlje. Kako reći da šetam, po ovakvom vremenu, tako daleko od kuće - u jednoj takvoj "šetnji" jedanput sam već uhvaćen. Ne pada mi na pamet nikakav zgodan izgovor. Istina, mogu se nekog takvog radoznalca, kakav noćas može biti samo neki doušnik, agent, policajac, otresti pištoljem - ali, svejedno, kuda ću poslije?

Aloja izbija na Vrbas. Najzad jedno olakšanje. Mogu se skloniti sa puta, izbjеći neželjene susrete. Spuštam se pod Prvi mlin - ostaci njegovih betonskih temelja i danas se vide (poviše kafane "Alibaba", uvrh ulice Kurije Ponderca) - da tu o svemu na miru razmislim. Ali, namjesto više mira, eto novog nemira. Ne znam kako na to nisam još gore mislio, ali odavde nemam nikakav pregled. Prinjetete li me odozgo, nemam više kuda, u pravoj sam mišolovci. Moram naći neko zgodnije mjesto, odakle ću imati makar kakvu odstupnicu. Stotinjak metara uz cestu i Vrbas je kuća Osmana Karabegovića (ulica Braće Alagić 13). Maloprije, jedva čekajući da se negdje sklonim, nisam imao strpljenja da još i do nje doguram. Moram to sada, mada je odavde nezgodnije. Ako me neko prinjeteti, kako odozdo izlazim, biće mu odmah jasno o kome može biti riječ.

Na cesti nije bilo nikoga. Požurio sam još malo uz nju i prebacio se u Osmanovu baštu, sa gornjeg kraja kuće. To je jedino mjesto koje ovdje donekle poznajem. Prošlog ljeta, pred polazak na studije, tu sam prvi put prisustvovao jednom sastanku KAS-a.

Samo što sam sjeo na vrljike, uvrh bašte, da najzad na

miru o svemu još jedared razmislim, kada poče neka kišica. Baš kao ljetos, kada sam sa Rizon Golalićem sjedio u jednom grmu, uz orlovačku stazu, čekajući Milu Kresića da nas vodi dalje. Samo što sam sada sam - i znam da se vodić vrgao, pa nemam više šta čekati. O povratku na onu stranu skoro da nema šta ni razmišljati. Preko mosta kod Kastela ne mogu pješke, preko rebrovačkog još manje, a niti okolo, preko Gornjeg Šehera. Jezivo hladan, nadošao, Vrbas se sa nekim potmulim hukom valja preko bezbroj svojih, sada već sasvim prevrćenih sedri. Čak i bez odijela, pa i tamo gdje poznajem svaku njegovu sedru, teško bih se noćas usudio da paplivan. Na ovoj strani imam više drugova - ali, ili ne znam gdje stanuju, ili su im kuće na nezgodnom mjestu, ili su već otišli u šumu. Ne mogu ni u Osmanovu kuću. Njegovi me ne poznaju, misliće da sam provokator. Da pođem u šumu sam? Ali, bez vodića nisu mogli ni neki ovdje rođeni. Rizo Golalić se zbog toga vraćao čak šest puta - jedanput zajedno sa Mićom Radakovićem i Zoranom Kovačevićem.

Sam, stranputicom, preko Starčevica

Tri su mogućnosti - u svakoj ne male prepreke. Ali, prva i druga mogućnost me vraćaju na polaznu tačku, a ostvarim li treću - biću na svom cilju. Moram dakle u šumu, makar i bez vodića i uprkos ustaškoj zasjedi. Ova me i ne brine toliko, držaću se podalje od svake staze. Znam da su naši negdje na Poniru. Moram tamo, makar ne znam bliže ni sam pravac u kome se Ponir nalazi, niti koliko je daleko, niti pak ima li kakvo ustaško selo na putu do njega. Nekakav pravac mi sa ovoga mjesta određuje i sam teren i

blizina Šehitliuka. Teškoća je, kada ga već odaberem, kako da ga se pridržavam po noći, van svakog puta, bez vidljivih orijentira, na terenu ~~u kome se~~ ~~na blizini~~ obraslo u šiblje, ispresjecanom jar-
kovima i kosama, koje idu čas u jednom, čas u drugom pravcu.

Sve mi govori da odavde moram ići pravo uzbrdo. Orijen-
tisanu se po huku Vrbasa, mora da mi uvijek dolazi sa ledja. Kako
po zraku ne mogu biti siguran idem li baš željenim pravcem, dobi-
jašu se povremeno male ulijevo. Jer, bolje je da odem i nešto više
na tu stranu, nego i malo udesno. Tamo su, na Šehitlučima, nepri-
jateljski položaji. Kada ocijenim da sam ih prošao, zaustaviću se
(4) da prema terenu i drugim okolnostima napravim novi plan. 4

Što se više penjem, magla je sve gušća, kišica upornija.
Svaki čas mi se čini da izbijam na neku zaravan, na vrhu Starčevi-
ce. U stvari, to magla već na nekoliko koraka udaljenosti, prije
nego i sama pomrčina, zaklanja šiblje i dalji uspon, i tako stvara
taj lažni utisak. Najzad, kada sam se već navikao na to stalno is-
micanje vrha Starčevice, zapravo najviše tačke kose uz koju sam se
od Osmanove kuće uputio, uspon presta. Ali, sada čujem i neku huku
ispred sebe. Ne može biti Vrbas, mislim, nema u blizini nigdje ta-
ko oštar zavoj. Ne vjerujem ni da je Vrbanja, čini mi se da bi ona
morala biti dosta dalje, zakar na nju nisam nikada išao. To me ma-
lo zbunjuje, ali nastavljam i dalje u istom pravcu.

Ubrzo kroz mrak i maglu ugledah neka svijetla. Mislim da
sam odmahno daleko od grada. Privlačim se jednom svjetlu, nekoj
kućici. Činjenica se tako da me ne bi mogao osjetiti ni neki neprijatelj

pas, a kamoli čovjek. Ipak, vjerujem da sam glavnu opasnost, onu zasjedu zbog koje je vodič vratio čedu, već davno prebrodio. Ona je sigurno negdje pored samoga puta, ja sam se kretao stranputicom. Osim toga, najvjerovatnije nije u samome selu, već negdje ispred njega, i to sa druge strane, od Banjaluke, a ne odakle ja dolazim. Najzad, i kada bih je tražio, po ovoj kiši i magli, mogao bih proći i na dvadesetak koraka od nje, a da me ustaše naništa i ne čuju i ne opaze, kao ni ja njih.

Kucam na prozor. Unutra je samo neka mlađa žena. Prilazi bojažljivo prozoru. Kada u mojim rukama ugleda pištolj, malo ustuknu. Pitam je kako se ide u Ponir. Odgovara da ne zna upućuje me na susjeda. Ne znam gdje sam, niti ko je ona. Ako je za ustaše, dok ja stignem do susjeda, koji nije tako blizu, ona će već podići uzbunu. Stoga me valjda i šalje tamo, ne može biti da ne zna gdje je Ponir. Pitam je da li je selo srpsko, ili neko drugo, ona se još više uplaši. Mislja nešto, ne mogu ništa da razumijem.

U meni raste nemir i napetost. Već sam dugo pod prozorom, na svjetlu, može me neko opaziti. Pištolj držim u ruci, ali ne zbog nje, već da bih mogao brzo reagovati u slučaju neke druge opasnosti. Ona to ne zna, uplašena je, zato mi ne daje potrebne odgovore. Na granici strpljenja, da sve to prekratim, i bar posredno utvrdim u kakvom sam selu, te da li u njemu može biti ustaša, tražim od nje da mi izgovori očenaš. To kao da je sasvim detuče. Prestravljenja, kao da će dobiti netak čim ga počne izgovarati, ne daje od sebe više ni glasa.

Shvatan da sam došao do kraja, da ovako dalje ne ide. Ali, ne mogu je ovako ni ostaviti. Moram u kuću, da još jedanput pokušam utvrditi, počinjući sve isnova, drukčije i mirnije, gdje se to nalazim i kako se odatle ide u Ponir. Samo se do vrata moram prebaciti u jednom skoku, i brzo upasti unutra. Da mi u međuvremenu ne iskoči, kroz prozor, na drugu stranu, i pobjegne u selo.

U kući opet sve isto. Što god je pitam, ne zna. Osim nje, unutra nikoga odraslog. Zove se Katica Djurović. Ali, i to je dovoljno da me malo umiri. Nada se ustaje odnose prema Crnogorcima nešto drukčije, nego prema Srbima, ne može biti na njihovoj strani. Ništa "ne zna" - boji se da bi je neki odgovor mogao koštati glavu. Sa pištoljem u ruci, ja sam za nju agent koji je došao da je provocira. Kako drukčije objasniti njeno ponašanje? Vidim da nema druge, moram se poniziti sa tim da mi ne vjeruje. Najzad, ne mogu ni ja biti siguran u njene riječi. Moram čekati da svane. Tada ću krenuti tako da mi grad ostaje iza leđa - ne može reći da ne zna ni u kome je pravcu Sanjaluka..

Od duga vremena, da malo prekratim noć - a ukoliko je naš simpatizer možda će mi najzad i povjerovati - pričam joj kako sam ljetos pošao u partizane i bio uhvaćen na Starčevici. - "Pa to je bile ovdje, niže naših kuća! Jedan civil, u bijelim gaćama, upao je tada u kuću sa pištoljem u ruci. Pitao je, prijetio: 'Da se nije neki od bandita ovdje sklonio?'⁵ - Izgovorila je sve to u u jednom dahu, kao da joj se jezik najednom razvezao, a onda je ~~on~~ ~~zagledala~~ zanijemila, kao da se pokajala što je ~~to~~ ~~to~~ toliko rekla.

Njene riječi su me zaprepastile. Ne mogu da shvatim kako sam se - polazeći od Osmanove kuće uz dotad mi nepoznati Podgaj - mogao odbiti toliko ulijevo. Poslije toliko hoda, bog zna kakvom linijom, našao sam se opet iznad samoga grada, za koji sam mislio da je većao već daleko iza mene. Vjerovao sam da se krećem nekom drugom kesom, a ispalo je da je to ona ista, orlovačka, kojom sam i ljetos krenuo, samo sa njene donje strane, od Male čaršije. Nona ni govora da ovdje čekam jutro. Tu, na dohvat ustaša - možda je tih negdje i ona zasjeda - ne smijem stati više ni jednog trenutka. Bio sam već kod vrata, kada me preplašena Djurovićka zameli:

"Ako sretnete nekog čovjeka, sa baterijom u ruci, nemojte pucati! Treba svaki čas da nađje..."

Za nekog takvog, sve ovo vrijeme, nije mi rekla nijedno riječi. Hoću da je pitam, o čemu se to radi, kada u dvorištu ugledah neku priliku. Istoga časa ona se ponovo oglosi:

"Vratio si se, iz grada, Mirko!"

Preda mnom je čovjek u lugarskoj uniformi. Nije mi to drago. Ako od ustaša prima platu, možda im vjerno i služi. Moraću biti veoma oprezan. Jedno je ipak dobro, ne može mi reći da ne zna gdje je Ponir. Pživan ga da udje, ne možemo razgovarati napolju. Oružja nema. Sjedan do jednog zida, pištolj iz ruke ne ispuštan. Pokazuju me da sjedne nasuprot, kod drugog zida. Tako me ne može ničim iznenaditi. Zove se Mirko Kalem. Iz Hercegovine je. Ovo naselje, na obronku Starčevice, gdje žive porodice Djurovića i Vučkovića, koje su se tu doselile poslije prvog svjetskog rata, zove se

se "Crnogorci". Pričam i njemu što sam već ispričao Djurovički. Ako je za nas, treba da zna ko sam, mogao bi mi noćas pomoći. Ako je protiv, nema šta da krijem, i tako će mu Djurovička sutra sve ispričati. Pokazujem mu propusnicu, a on neće ni da je pogleda. Sad već strošije, nardjujem mu da je ipak uzme i pročita. Pošto ju je pročitao, vraća je i protestvuje:

"Dajete je meni, kao da sam ja taj kome je upućena. Sa njom se možete poslužiti kod partizana, a ne kod mene!"

On, naravno, zna gdje je Penir. Ali, od kako su se pojavili partizani, tamo više ne ide. Inače, ako je ~~ima~~ pod moranje, pokazao bi mi put. Samo je bolje da prije toga nešto večeramo. Djurovička iznosi vruće, kuvane krompire i mlijeko. "Jedemo, svaki za sobu, na svom kraju ^{Usput} sobe." Pričamo o vremenu i drugim običnim stvarima. Najednom, u sred ~~istog~~ razgovora, pokazujući na pištolj, Ka-lan će: "Hoćete li ga za trenutak pokazati, samo nešto da vidim?"

Obratio mi se takvim glasom, kao da između nas nema više nikakvih problema, već naprotiv, kao da smo poznanici ili prijatelji neki stari. Kao da ga sada, pošto smo se o svemu do sita napričali, interesuje još samo model ~~nega~~ pištolja. Ili kao da je to neka obična stvarčica, dječija igračka, kašika kojom kusamo mlijeko. Iznenadjen sam, ne malo. Ne ide mi u glavu da bi ^{on} mogao biti toliko naivan, ili ograničen, da može i pomisliti da bih se mogao provariti, i sa "trenutak" mu ga dati. Ali, u isto vrijeme se pitam, nisam li ja možda svojom pričom i ponašanjem djelovao toliko smušeno, da se takvom nečemu ipak mogao ponadati.

"Ostavite se toga" - grubo mu odvratao i povlaćim svoju stolicu još bliže sidu, da sam što dalje od njega. Vidim da ga nora još jedanput potajetiti u kakvon je zapravo položaju: "Eo ob- nira na sve moje priče, i bos obnira na to ko ~~ste~~ uistinu, ~~ka~~ ti čest ~~no~~ ^{htjeli} ~~nohtjeli~~, voditi nečas u Ponir!"

Večera je završena, nema više šta da se priča. Očigleda no, jedan drugom ne vjerujemo, niti možemo vjerovati. Požurujem da krenemo. Šta ako je ovaj večerom htio samo da dobije na vremenu? U osvjetljenoj sobi odlična sam meta svakome napolju.

→ Pištolj sam mu upro u ledja. Pratin ga u stopu. I opet nisam siguran, da je sasvim u mojoj vlasti. Iz slične pozicije, još po danu, ljetos sam i sam pokušao bjegstvo. Nisu isključena ni druga iznenađenja. Pošto smo izašli iz dvorišta, i napravili ne- koliko koraka, zaustavio sam ga rukom i povikao prigušenim glasom:

"A, nećeš ti mene prevariti! Pa te si ne poveo u grad! Znam ja dobro odakle sam došao, vodi ti mene u Ponir!"

Blefirao sam. Ne znam kako se odatrže ide u grad. Ali, bojim se da ne je baš tako poveo. Ako je naš simpatizer, pa misli da sam agent koji ga provodi, morao bi tako postupiti.* (A poka- že kako bi takvo, koji bi htjeli u šumu, poveo u grad, u šaku us- tašama. Ako pak služi ustašama, i vjeruje da sam počeo u šumu, on- da bi opet, samo sada iz drugih razloga, morao pokušati da ne po- vede u grad - ili čak navode na onu sagjedu, ukoliko za nju zna.

Bio sam u pravu. Klef je upalio. On njenja pravac znatno udarno. Mi je valjda toliko tvrdoglav, da će sada pokušati da ne

navede na ščitnike? Neće, poslije moje maloprijašnje opomeni misli da ovaj teren ipak toliko poznajem. Što više odmičemo, sve je govorljiviji, slobodniji. Nije li to neko novo lukavstvo, hoće da mi otupi opreznost, ili bi moglo biti da je naš simpatizer? Ako je u kući mislio da sam ustaški agent, da su ostali negdje okolo, prikriveni, do sada se morao uvjeriti da nema nikoga uz me i da ga ne provociram. Nijedan agent se ne bi usudio, pogotovo po noći, da ide sam toliko daleko izvan grada. Za samu provokaciju to čak nije ni potrebno.

^{susjednom}
Kada me je u ~~jednako~~ zaseoku uveo u jednu kuću, cijela stvar se konačno razjasnila. Ali, ako se on imao čemu čuditi prije toga, sada je na mene došao red. Kakva slučajnost i sroća - nasumice, stranputicom, gubeći stalno prvobitni pravac, poštavši dobro od Osmanove kuće, uz Podgaj, ali poslije okrenuvši u sasvim suprotnom smjeru od Ponira, išao sam baš tamo gdje treba! Iz plasta sijena izvukao sam, i to od prve, skrivenu iglu - Mirko Kalen je naša prva veza na Starčevici! Sada smo u kući Riste Bajića, na Trešnjiku (kod šumskog rascjepa). Ristin sin Milan je naša druga - zapravo, kako ću poslije saznati, rezervna - veza na putu preko orlovačke kose za Ponir. Tek kada smo se u toj kući, tako daleko od grada, našli oči u oči sva trojica, zapravo njih dvojica prema meni samom, tek tada je Kalen konačno povjеровao u moju priču.

Dole, na Starčevici, bio je uvjeren da sam ustaški agent. Tako je mislila i ^{Katica} ~~Vukobrat~~ Djurović, ~~koju sam tada toliko preplatio.~~
~~koju sam tada toliko preplatio.~~

Sa onim: "Vratio si se, iz grada, Mirko!", upozoravala ga je šta će mi odgovoriti ako ga upitam odakle dolazi. Da je u nekom drugom slučaju tako neko nabasao na njega, i tražio da mu pokaže put, možda bi mu i povjerovao. Mogao bi te biti neko ko je zaista pošao u šumu, samo na svoju ruku, van organizacije. Ali, ja sam mu pokazao propusnicu, a onaj koji ima propusnicu ima i vođića. Do njega se dolazi, iz grada, samo sa vođićem, nikako drukčije. Čin ga je ugledao samog, odmah je pomislio da sam agent, a kada sam mu pokazao i propusnicu, bio je u to još više uvjeren. Pomislio je - čega se kao naša voza iznad samog grada morao i tako stalno pribojavati - da su ustaše najzad dokućile čime se ~~ta~~ bavi, ali prije samoga hapšenja hoće da ga provociraju. Za propusnicu je držao da je ili falsifikovana, ili nadjena kod nekoga našeg koji je dolje uhapšen.

Kada sam se kod Osmanove kuće odlučivao, da se sam uputim u šumu, nisam znao da dotamo postoji čak nekoliko veza. Mislio sam da nas vođići iz grada vode sve do samog odreda. Ali, i da sam to znao, ne bih mogao ni pomisliti da bih neku od njih mogao sam naći, niti slučajno, niti na neki drugi način. Tražio sam samo nekoga da mi pokaže put do Benira, koji inače nije nikakva tajna, a našao sam pravu vezu, nešto samo nekolici naših znano, što predstavlja i te kakvu tajnu. Tako smo malo popričali, sjedeći na tro-nožcima oko vatre na ognjištu, u prednjem dijelu kuće, a onda je Halim ustao. I njemu i nama bilo je vrijeme. Upoznali smo se na malo neobičan način, a rastali kao osobiti prijatelji. Toliko mi je valjao nečas, a i on je imao razlog da se na kraju veseli.

Produšavan sa Milanom Bajićem, sada već oslobođen svih briga. U slijedećem zaseoku - u Lipovim Dolinama (Gornji Gaj, Kajbakovac) - zaustavljamo se pred jednom kućerkom. Milan Bajić kucna na prozor. Unutra se pali svjetlo. Na grubom drvenom krevetu ugledah čovjeka i ženu. Oslanjajući se na jedan lakat i šušajući se drugom rukom iza uha, dok nas je žena ćutke posmatrala, čovjek je sanjivo mrmljao: "Kud baš sada da naidjete. Samo što sam se odozgo vratio i legao!"

To je Vele Miletić, iz Brđan poviše Novoselije. Takođe je naša veza - i to, kako ću poslije saznati, jedna od glavnih - prema Poniru. Ovo mu je na Kajbakovu ljetnja kuća, pa je sada dobro došla za održavanje voze između naših u gradu i odreda na desnoj strani Vrbasa. Unutra i ne ulazim, čekam napolju da se spremi. Da je noć neprijatna, hladna, vlažna, ne bih mogao osjetiti toliko po sebi, koliko po tome kako je Milan Bajić okrenuo nazad, svome toplom krovu i suvoti. Za mene je ovo noćasnje putovanje nešto presudno u životu, spram toga sve drugo blijedi, za Mirka, Milana, Vele, to je svakodnevna dužnost koja često može biti i neprijatna, tegobna.⁶

Vele mi stalno izniče. Moja kondicija nije baš mnogo veća od one potrebne za banjalučko korzo. Na meni je sve mokro, i u toliko teže. Kao da sam sve, poslije pranja, još najsjećjano, ovaj čas obukao. Nije to od kiše, ona je prestala a kaput je sve izdržao, već od znoja. Nije ni čudo. Idem bez odmora, stalno uzbrdo, a na meni je kožni kaput sa jagnječim krznom, dva džempora i dupli

voš. Dilo bi to previše i za najveću zimu. Gledam kako Vele sa la-
koćom korača, mislim kako bi mogao ići i malo sporijim hodom. Tako
nešto nije mi padalo na pamet dok sam išao sa Mirkom Kalemom, nje-
ga sam još požurivao, pa ni sa Milanom Bajićem - ili nije ovako
žurio, ili sam bio odorniji. Ali, sada, pošto sam se oslobodio
neizvjesnosti da li ću naći partizane, i kada sam prešao već dobar
dio puta, sve više me zaokupljaju moje, kao olove otežale noge,
otpalo ramena, duša u nosu.

Već smo u Poniru, idemo preko njegovog dijela koji se
zove Vrtače. Najzad, na mjestu zvanom Ogradice - kako mi objašnjava
Vele - zaustavlja nas stražar našeg partizanskog voda na Poniru:

"Stoji! Ko ide?"

Za stražara i Vele bio je to bog zna koji put već doživ-
ljen, najobičniji, najsvakodnevniji vojnički postupak i prizor. Za
mene - ne samo prvom u mom životu - nešto neizmjereno više. Kao
da se sve ono što sam dosada mogao samo zamišljati - i što je zbog
toga u ponečen ličilo i na san - najjednom, kroz te tri riječi, og-
lasilo kao najjednostavnija zbilja. A utoliko snažnije i upečatli-
vije što se stražar u tom trenutku, utonuo negdje u pomrčini i mag-
gli, nije mogao vidjeti, pa je noćnu tišinu kao puščani prasak
rascjepio samo njegov grozni glas.

Zastali smo, a Vele je - u potvrdu svega toga - odgovo-
rio: "Partizani!"

"Jedan naprijed, ostali stoji!" - jednako oštro, kao i
maloprije, ponovo je zapovjedio stražar.

Nisam služio vojsku, prvi put sam doživljavao da budem ovako negdje zaustavljen, pa je i to doprinjelo snazi onoga utiska. Na Volin poziv učinio sam još nekoliko koraka - i preda mnom je ~~bio~~ prvi "pravi" partizan ^(koga vidim u svom) životu. Šijed, brkat, u dugačkom šinjelu i sa velikom šubarom na glavi, onizak i zdepast, ličio je na nekoga starinu-junaka iz neke naredne pjesme ili priče.

"Ovo je Stevo Ćurlija (1885), naš stari ratnik i partizan!" - predstavljao mi je Vele štražara, tapšući ga prijateljski po leđima. I dok se ovaj dobroćudno osmjehivao, Vele mu je objasnio: "Evo, doveo sam vam još jednog drugu, iz grada, školarca!"

Nešto dalje, iz mraka i magle izronila je jedna omanja seoska kuća. U njoj su smješteni borci našeg voda sa vozom. Tu je i njihov komandir Slavko Odić (1916), Bišćanin i Banjalučanin, koji je na toj dužnosti zamjenio Bracu Potkonjaka poslije njegove pogibije. Ranije nismo imali prilike da se upoznamo. Otišao je u Zagreb da studira tehniku prije mog dolaska u Banjačku, potom je živio u Bihaću, a ovamo se vratio ljetos i odmah, krajem juna, sa još nekolikoinom prvih izašao u šumu.

Ispričao sam kako sam noćas izašao iz grada i kako sam se, potom, slučajno i srećno, našao sa Mirkom Kalenom. Ispalo je dobro i to što nisam poznavao Starčeviću i to što sam izgubio pravilni pravac. U protivnom ne bih nikada stigao do kuće ^{Katiće} ~~Starčevića~~ Djurović, niti se sreo sa Mirkom Kalenom, koji je u isto vrijeme, sa druge strane, hitao istoj kući. ⁷ ~~u razmaku iznagode~~ Da nije bilo tog susreta, ko zna kako bi sve teklo dalje i kakav bi bio

konačan rasplet mog noćasnog puta. Pošto se raspitao za novosti iz grada, Slavko mi je objasnio da se ovdje neću dugo zadržati. Sa njegovim prvim kuririma nastaviću dalje, sa Černicom. Tamo, u štabu bataljona, dobiću svoj prvi partizanski raspored.

Nenam riječi kojim bih mogao opisati, iole vjerno, kako sam doživio taj svoj prvi susret sa prvim partizanskim borcem i prve časove u ponirkom partizanskom logoru, u kući Simona Partalaša. Bilo su to trenutci kada sam našu partizansku slobodu tako reći i fizički osjetio, kada sam je prvi puta kušao, kada je bila najsladja.

Još dok nas je stari Čurlija, kao svoje, naprijed propuštao, osjetio sam, kako se to može samo jedamput u životu osjetiti, neposredno i uvjerljivo kao da se dalo rukama pipati, da je sve muko i ružno konačno iza mene, da sam najzad stupio u onaj svoj, toliko sanjani, jikavim iskustvom još nepomućen, sasvim čist, novi svijet. Sa duše mi se svalio sav onaj teret, koji me je pritiskao daleko u gradu. Osjetio sam u sebi neku neobičnu lakoću i želju da grlim i ljubim sve oko sebe. Ne samo drugove koji su išli prije mene, i seljake koji su ih prihvatili, nego i samu zemlju na koju sam stupio, i koja je, kao neko ogromno, dobroćudno ~~biće~~ biće, takodje na našoj, partizanskoj strani. Sve je to izgledalo iteliko neobičnije, i ljepše, stoga što mi se još nedavno, dok sam bio u ustaškom zatvor, činili potpuno nedostižno.

Dok sam tako putovao do prvih partizana iznad Banjaluke - bila je to noć između subote i nedjelje, 22. i 23. novembra -

Kod mojih drugova, u gradu, nastala je mala uzbuna. Saznavši da je izlazak za tu noć odložen, Fahro Mahić se zabrinuo šta je sa mnom bilo, te da li sam nekako uspio da se vratim kući. Kada me nije našao kod ujaka, otišao je kod moje majke. Tako je ona ipak prije vremena saznala da sam ponovo pošao u partizane, ali i da još niko ne zna šta je bilo sa mnom poslije neuspjelog susreta sa vodičem. Sutradan, ne znajući da je Fahro već bio kod nje, ujak joj je saopštio da sam prethodne noći pošao u partizane. Tek poslije nekoliko dana, u ponovnom susretu sa Fahrom - ugledavši je, nedaleko od Ferhadije, dao joj je znak da ga slijedi u jednu kapiju - saznala je da sam tamo i srećno stigao.

P r i n j e d b e

1 Po sjećanju Alberta Trinkija vozu sa dvojicom donobranskih oficira, predratnih članova zagrebačkog BOTIĆ-a sa kojim je sarađivao RAB, uspostavio je Danko Mitrev i poslije njemu predao. Kada nije više mogao opstati u gradu, Trinki je od Miše Stupara tražio vodiča za odred, ali mu je Stari poručio da može izaći tek kada sebi nađe zamjenu. Trinki je za to ranije pripremao Slavka Komaricu, ali je to poslije njegovog hapšenja otpalo. Od tolikih, njegov izbor je najposlije pao na Zoru Kovačević. Dugo se lomio, da li da je uvlači u jedan takav zadatak. Trebalo je tim oficirima svake nedjelje ići dva ili tri puta na sastanak, i to negdje kod njihovog logora ili Pilane, primiti municiju, bombe i drugi materijal, pa to nositi kroz grad do baza iz kojih je sve na kraju išlo za odred. Iz vlastitog iskustva znao je koliko je to breme i za nekog muškarca, a kamoli jednu sedamnaestogodišnju djevojku, skoro još dijete, pa je sa izvjesnom zebnjom očekivao njen odgovor. Ali, Zora je to bez ikakvog ustezanja od prve prihvatila.

2 Djoko Glumac je septembra 1941. g. - zajedno sa Banjalučaninom Slavkom Višnjićem, također gimnazijalcem - stupio u partizanski odred "Veljko Dugošević". Da bi donekle zaklonili porodicu od mogućih represalija neprijatelja u odredu su uzeli partizanska imena: Djoko - Mjesec, a Slavko - Sunce. Djoko je zarobljen decembra iste godine, a strijeljan 29. juna 1943. g. u Čačincima (Požarevac), dok je Slavko poginuo 19. decembra 1942. g. u selu Srednjo.

Danilo Glumac je 1941. g. izašao iz Banjaluke u Kozaru, u Drugi krajiški odred, a 1943. g. se razbolio od tifusa i umro.

Dragica Glumac je uhapšena u Banjaluci 1942. g. i doznije na svirep način ubijena u gradiškom logoru.

Čedu Glumca će 1942. g. saklati četnici u Javoranima.

3 Vrativši se u tek oslobođenu Banjaluku nisam se raspitivao ni za doušnika, ni za policajca, kojima tada nisam ni imena znao. Bio sam uvjeren da su se i doznije isticali, te da su za svoje već ~~danu~~ platili. Nisam bio malo iznenađen kada mi je Vojo Radišić nedavno ispričao kako se poslije rata susreo sa "našim" policajcem u Banjaluci. Taj mu je odmah prišao, poznavali su se još od prije rata, i počeo se jadati kao najveća žrtva ustaške vlasti. Računajući da svi u gradu znaju da je bio policajac, te da će nadležni njegov slučaj već ispitati, Radišić tada nije protiv njega ništa preduzeo. Ujedno mi je objašnio zbog čega onda, na Starčevici, nije pokušao pobjeći. Učinilo mu se, pošto ga je Sačić propoznao, da ne na više kuda, te da bi svoj položaj nekim ^(takvim) pokušajem ~~bijegom~~ mogao samo još više pogoršati.

Ishoristio sam prvu priliku - marta ove (1978) godine - da potražim Sačića. Uz razumljivu radoznalost, da vidim kako taj ~~polici-~~ ~~jac~~ danas izgleda, želio sam da rasvijetlim i jedan momenat vezan za naše hapšenje. Nakon nekog vremena, obavješteni i vodjeni od Mešanovića, na mjesto našeg izlaska iz grada pristigli su Sačić sa još dvojicom policajaca (Sačić će ih pomenuti kao "Zagrebčane"). Računajući da smo dotada mogli prevaliti već dobar dio puta do Ponira, a da ih je prenelo da bi mogli zagaziti iole dublje uz Starčevicu, nisu ni pomišljali da idu za nama. Ali, očekujući da bi istim putem

mogao još neko naići, postavili su tu zasjedu u koju su potom upali Kresić i Galijašević. Kada su ove potjerala ona dvojica policajaca, na svom "rejonu" ispod Starčevice ostao je samo Sačić. Sada sam želio dokučiti od njega kako mu je moglo pasti na pamet da, poslije svega, ipak krene i malo uz Starčevicu.

Inače, Sačićev plan se mogao vidjeti iz njegovog dočasnijeg ponašanja. Pošto su nešto prije svi zajedno zaključili, da su im za sprovođenje dvojice svezanih kroz sami grad potrebna dvojica policajaca, njemu je bilo jasno da za potjeru za šestoricom tolike odmaklih, možda i naruženih, pa još kroz žuru, ne može biti nikako dovoljan samo jedan. Ono čemu se u svojoj prevelikoj revnosti mogao još nadati, bilo je jedino to da bi Mešanović mogao nekim čudom, dovikivanjem, zaustaviti Plivca i potom ga lukavstvom, kao da ga nešto "traži njegova mati", namamiti u njegove ruke. Uz to se, za svaku eventualnost, dobro obezbjedio, idući na vrlo velikom rastojanju iza svog ništa manje revnosnog "izviđača" Mešanovića. Brzo su pokazali i dokle im je "petlja" dozvoljavala da izadju. Nama ni kilometar od podnožja Starčevice do mjesta na koga se Mešanović počeo vraćati, da bismo mu tada, Golalić i ja, onako bezazleno prišli u namjeri da saznamo zbog čega je dozivao Plivca.

Objasnio sam Sačiću šta želim od njega čuti. Da bih ga unaprijed odvratio od laganja, predstavio sam mu se - u društvu sa Asimom Dedićem Štručem koga je on poznavao - kao novinar koji je o svemu upravo razgovarao sa Galijaševićem, Radišićem i Hadžistovićem, tako da znao koliko i on sam kako su oni uhvaćeni i kakva je u tome bila

njegova uloga. Ali, u vremenu sa kojim sam raspolagao, od njegove govorljivosti nisam mogao ništa saznati. Uvjeren da Hadžistović iz rata nije živ izašao, te da sam lagao pominjući da sam i sa "njim" razgovarao, pokušao je čak da mi se predstavi kao neki naš nedovoljno priznati saradnik. Njegova priča bi bolje pristajala uz prilog "Neuspio pokušaj izlaska u partizane", u prvoj knjizi ove edicije, ali tada za Sašića nisam još znao. Išla bi i uz sjećanje očevidca Salihagića, u ovoj knjizi, ali tamo nije bilo dovoljno prostora.

"Koliko se hpe da znade - tako je počeo Sašić - ja sam bio rejonski, na rejonu, Bukića kući idući. Naišla su dva agenta, ulicom Nurije Ponderca, i rekli: ti moraš ići s nama! - Zašto? Kuda? - Kaže: idemo u potjeru! - Kakvu? Ja sam inače bio čvbat u tome, da idem u neku potjeru bez naloga. Jer, ja sam rejonski. Jā. A i kada nisam rejonski, ja nisam bez naloga htjeo. Ja sam tražio uvijek napismeno. Jer da ne idem svojom voljom, nego idem na naredjenjem. Dođim, išli smo gore. Kaže: gdje ovde bude turbe. Rekoh: gore je to, uvrh potoka. Kaže: ideš gore s nama. I išao sam ja, do turbeta. Kaže: kuda se ide za Starčeviću? - Sada, ina za Starčeviću puta dva - pored samog turbeta, gore idući Vukomanima, a imaš onaj što ide prema Mehovcima. - Kojim hoćeš putem, ne znam ja. Ja znadem samo ovaj prema Vukomanima. Nikada nisam još išao gore s lijevu stranu, nego samo s desne strane, uz onaj brijeg, iza turbeta. - U redu, kaže, hajde preda mami. - Rekoh: ne mogu ja žuriti, ja se zadišem."

"I tako smo išli, išli. Fučka se, znaš, doziva. Kaže: požurimo. Oni su požurili. Kaže: ima li put gore? Staza ti je pješačka

to, samo s kamena na kamen. Došim, oni su se dobro odaljili od mene. Ja sam išao za njima prilično brzo, ali kada sam već stao, stao. * Ja više, rekoh, ne mogu. Nisam došao ni do Crnogoraca. E, niže njihove kuće sam sjeo, na pećinu, ovako poširoke, bila je malo rav- nija, da se odmorim. Sad, ne znam ja za kima idem, ni zašto. Ali, kada sam čuo da kaže: bježe u šumu omladini, a ja, ne omladini ne- go partizani. Kakvi su partizani sad, u ovo doba? Dan. Ja znadem da oni prelaze u noći, kada idu rudari. Nagarače se, metnu komad drve- ta na rane, pa preko mosta. Bio je Švabo pored tebe, kada si na mo- stu - Švabo i jedan policajac. Švabo ide jednim šetalištem, a ja sam na drugom, tako da obadva šetališta zauzmemo. Koji ide iz gra- da, ide s desnu, gornju stranu šetališta, a koji ide na ovu stranu, ide donjom stranom. Takav je bio raspored odredjen. I ja čujem kako su partizani. Znam da niko u danu nije prošao. Sad, mnogi koje sam ja poznavao, da su radnici, pelagićevci, borčevci, te sam ja znao. Kabovce sam pojedine znao. Eh, rekoh, ne mogu znati ko je. Znatiže- ljan sam, da je meni znati ko je taj, za kima je potjera."

"I ja onako sjedim, smišljam se, kad ono, u jednom trenut- ku nešto. Rekoh - zec! Onda još malo više, kad ja opazim - znaš, on je bio gologlav - vidi se kosa, a ne vidim donjeg dijela, ko je. A on, ovako se diže, kad ja vidim - Vojo (Radišić). Hm! Kud ćeš ti! Ovako stišće zube, u krizi je najtežoj. Vidio je on, propustio njih gore. One agente i dva policajca, Zagrebčanina. Znaš, i taj Nešano- vić, oni su prošli gore. Sad, neprijatno mi je. Znadem, kako je god mene povelu sa rejonu, da će još grupa naići u potjeru. Dozva-

san ga sebi. - Pošli mi, kaže, onako, malo brati, ne znam šta. - Rekoh (tiho, kao u povjerenju): ja sam čuo da idete u Partizane. Koliko vas je bilo? Aja, ne govori taj ništa. Sad, šta ću ja s tobom? Ako se vrate oni odozgo, rekoh, ubiće te. Ako te pustim dale da ideš, opet ćeš nagaziti na nekoga. Ne vjerujem da nema još pojačanja, odozdo. Kuda ću, šta ću sada sa tobom? Znao mi ga, znam ga. Znam šta rado, kako se prebija i tuče. Rekoh, Vojo, zadrži se sa mnom, pa kako god bude, da bude. A ja ću odgovarati sa tebe. - Pa ja bih bježao... - Ako ti znaš da možeš pobjeći... Ne možeš ovamo, strnina je velika. Oramo opet, do potoka, još gore. Sama Klisurina, kamen. Šta znaš odakle te može sjeknuti!"

"A ja ne mogu nazad, ne smijem se povući. Jer, bio bih gori od onih što bježe. Rekli bi: ispratio ih i sada se vraća, da ih ne tjera. Nego eto, formalno, držim se ovog službenog zahtjeva. U međuvremenu ti su odozgo došli. Ko je bio tačno, ne znam od njih ni jednog. Ne znam, ne mogu se sjetiti. - Aha, ovo su ti partizani! - Rekoh: nije! Jest! Nije! Jest! Nije! Pa zar ovo, rekoh, može biti partizan? - On je bio sitan, malešan, mršav. Nije on kao sada - vidio sam ja njega kao potpukovnika! - Šta ćeš ti od ovoga? Dje je ovo partizan? Dje će se on boriti? Zašto? A onaj jedan kaže: ja ću njemu dati! - Dok sam ja ovdje, nećeš! Nećeš ga tući! Ako ga treba svesti, pa ćemo dole. A ja ću kazati kako sam ga ja našao, i dje sam ga ja našao, i odakle ide sa mnom. Prenda je tu bio dočekan, ja sam rekao da je našao pored mene. U redu, ja sam se borio sa time, dok nismo došli do stanice, kod Vrbasa. Nema je više, ondje je sada

I kako sam ja postupio prema tome, jednome (mislili na Radišića, samo će mu se u sljedećoj rečenici omaći nešto što se može odnositi samo na mene)? Kakav sam bio u tom odnosu, drskoćom njegovog bjegstva i dobijanjem njega u ruke, kao policajac? Ja sam bio policajac, ne mogu da kažem da nisam. Ali, da sam ja počinio prema njemu kakvu grubost... da sam ja tu bio neki kontraš, što oni bjaše, i na njih uticao kao grub, to bi Vojo (Radišić) trebao da rekne!.. Ja ne mislim toliko na prošlost, već sam izgubio volju da mislim na to. Ogrtao sam, makar bio i najveći slobodnjak, iscrpio sam onu kaznu - ali, dosada kažnjen nisam. Mogu me, samo onako, iz šege, zvati policija. Znaju svi ime, ali neće niko da ga kaže, nego uvijek policija!"

"A mogao si pored Mahmuta Sačića proći i pronijeti. Znali su i kuriri prolaziti, kraj onoga groblja, više doma onoga, preko Plive - to se on prebacio u novo mjesto svog službovanja - a ja sam s ovu stranu Vrbasa. Znali su kuriri dolaziti, Banjalučani neki: Mahmutete, Sačićuu... A ja sam jedini bio u Jajcu, poslije deset sati, na mostu, Stražarčio. A koliko je kurira prošlo pored mene. Samo sam ga u sjenki držao - gdje će, da mu neće ko pritrkati, posumnjati. I izveo ga iznad Plive, prema Jezoru, koliko ima straži. Bilo su četiri - bili oružnici, bili domobranci, bili Nijemci, bili ustaše. Četiri straže, četiri šice. Ja sam njega proveo, dole do (neja-ne), i hajde, do vidjenja!"

"Evo Mujice Kušmića. Rekao sam da mi je to materin brat, rođeni, zna i Asim. Ja sam Mujicu ovdje držao kao domobrana. Radio je aktivno, punom parom, kao partizan. Ja sam Mujicu, Muniba Drobica

čevapdžinica. Ondje su njih opremili. Imao su razdužili i kazali: ti sada možeš na rejon."

Potojčan ga kake je uz pomoć Mešanovića najprije uhvatio Hadžistovića, te da nijedan drugi agent ili policajac, osim njih dvojice, nije išao na Starčeviću. Zatim, kako je Hadžistović počeo bježati, te šta je bilo poslije, kada mu je ponovo dopao šaka. Tek onda, vraćajući se put grada, uhvatio je i Radišića, kada je ovaj nesmotreno išao iz grmlja na stazu ispred njega. Svejedno, on se i dalje pravi kao da sa "tim" Hadžistovićem nije nikada imao nikakva posla. I kao da bi se to moglo ticati samo onih koji su otišli "ispred" njega, a koje je izmislio da bi mogao na njih svaliti i to da su ga oni pozvali na Starčeviću. Na sve to - priupitavši pri pomenu neka imena: "koga? koga?" - on odgovara: "Ne znam ja koliko ih je bilo odozgo, a njima, jedan ili dva" - a onda, još jedanput: "Radišić je sam meni prišao, a ovi su dotjerani, uhvaćeni" - kao da su ne "oni", a ne on, uhvatili. Uz to, kao da mu još nešto nije bilo jasno, ~~kad sam~~ pita: "Na koga se odnosilo da je pušku u Hadžistovića uperenu imao?" - Pošto sam ga još jedared na sve podsjetio, i ponovio pitanje kako se desilo da nije pucao u svog bjeGUNCA - da li možda nije imao vremena ~~na to~~ - odgovara: "Nismo mi na rejonu nosili pušku po danu!"

Uvredjen što "ispada" da mu ne vjeruju, kaže: "Biografija će ostati, i istorija će ostati boraca, a i onih koji su bili kontrašići, biće i na njima: bio taj i taj policajac. A sa koju sam ja stranu bio - ili na hrvatsku, ili na njemačku, ili na partizansku?"

- ko je bio treći ne znam - ovdeka... Znađe Asim gdje ja ta kuća, više sarača u avliji, preko puta hana... Kada sam se vratio iz Vin-kovaca, ja sam tu došao. Sa troje djece, dva brata i dvije sestre, otac i mati i žena mi. Ja sam bio sam na dužnosti, da zaradim koju paru, za platu, a nisam idejom bio naklonjen onome režimu, samo sam toliko što sam morao, da dobijemtu paru. Ja sam Mujicu tu našao, gdje leži na materijalu koji treba da ide u Kozaru. Moj otac Ahmet Sačić bio je utovarač sve te robe, koja je dolazila u Knin. Ja po-licajao, a partizanski magacin u mene, u kući. Eto koliko je Mujica Kušmić bio siguran. Isa mojih ledja borbu vodio, izlagao o mene i familiju..."

"Ali, danas, kada meni treba da se priznaje - uz logorsko, i sarađnja žene - idealista sam ja. Nisam ja komunista po papiru, po naslovu na papiru, što ima komunista. Ja sam u duši komunista, i idealista najveće borbe. Jer danas sam iscrpljen, do minimuma, da ne mogu da dišem. Nestaje mi dah, ne mogu mi noge... Ja sam ovdje posljednja žrtva Banjaluke... Ja sam bacat sa kactelskog brda, dje onaj tenk stoji. Ondje sam bacat, odazgo, udarcima. Ja sam se sa dvadeset ustaša tukao, u po kasarne, zadnji dan. Hno je Mujica na-šao nepokretna, pa eto šta mi zahvaljuje. Ja njemu kažem: Mujice, daj ba reci: Muhut Sačić, radnik je bivši. Eto, nije u organizaciji bio. Ni KP, ni, šta ja znam, omladine. Ali, eto, bio je u blizi-ni. Rodjeni Banjalučanin, poznavao je kabovce, znao je partijske, znao je mnoge ljude, znao je naš rad - znao je ko radi s njime. Bio je jedno vrijeme, periodično, u policajcima. Koliko se može, ovdje,

u Banjaluci, dokazati, ne može niko kazati da je nekoga odao, da rad oda je, ili da je nekoga zatvorio. On lično, namjerom svojom, da je išao za njim, da ga tačno uhvati. Iako se znade (povišenim glasom i kuckajući, uz svaku riječ, rukom po stolu): u mišju jamu nije se mogao sakriti od mene, od Mahmuta, ovdje, u Banjaluci! Niko! Ni katovac, ni komunist, ni borčevac, ni pelagićevac! Niko! Ja sam pelagićevac! 1931. član! Ovdje sam bio, u ovom domu, u horu pjevao! Ja nisam ~~nik~~ taj koji je bio željan hrvatske i njemačke vlasti, njih njihovih ideja, krvoprolića. Ja sam zaštićavao, izlagao sebe i svoju familiju. A danas se to meni ne priznaje. Zato sam demoralisan."

Pokušavam, ne po prvi put, da ga prekinem. Žurim na drugi razgovor, sa Salihagićem. Ali on se ne da zaustaviti. Opet se prebacio u Jajce, opisuje svoj "susret" sa našim najvišim rukovodiocima: "To je bilo pod vodopadom Plive, kada su istom došli sa Sutjeske. Maršal je nosio, ovako, ruku. Ranjen. Možda je bilo par dana kako su došli. Otsjeli su ondje, iza Fabrike. Karabituše. Ima jedan park, i u parku je bila jedna vila. Stara. Oni su tamo otsjeli...(ovdje glas na traci nejasan, razabiru se samo pojedine riječi, kao: katakombe, obavještajci, saznali). Nije ne znalo da je Maršal, nego da ima neko, tamo, u fabrici. Fabrički prolaznici, vjerovatno, opasili da ima neko."... U jednom trenutku, kao da se "uplašio" da su neću "baš sve" povjerovati, prekidu započetu priču: "Ono, jeste, Kidrič je umro. Umro je i Moša Pijade. A Ranković, opet, znaš... Ali, živ je Kardelj!" - skoro kliče, "našavši" najzad ko bi sve mogao "posvjedočiti, kako se ne bi morale "ići" baš i do najvišeg mjesta.

"Oni su došli od onoga..." Opet pokušavam da ga prekinem. Isključim magnetofon, čuvam traku za onaj drugi razgovor - a onda se pokajem: šta taj sve ne izmišlja! Izmakli su mi prvi trenuci "tog" susreta, a onda opet „ačič: "Oni se nasmiјаše svi, Kažu: kakav hrvatski policajac? Pa hrvatski bio policajac, ovdje! Kažu: kako nisi u zatvoru? Rekoh: nije čudo ni da su me ubili, ispekli - da sam krivac! A kamoli da sam u zatvoru. Ina ih (policajaca) još dvanaest, ali oni su u zatvoru. Ja sam slobodan. Baš tako? - veli Maršal. Baš tako! - kažem ja. Ja ne znam ko je. Nisam ga poznavao. Ni poimenice, ni da je on to lično. Tada sam ga prvi put vidio. A on, ovako (pokazuje kako ga "tapše" po leđima): dok je, kaže, ovakve pozadine, mi ćemo prije završiti borbu! - Ali, treba to priznati. Ja sam ovdje (opet kucka po stolu) Maršala oba puta dočekaо. Na stanici, kada je prvi puta dolazio. A dočekaо sam ga i u Celulozi, kao radnik. Mene je Fabrika celuloze uputila: hajde družе Sačiću, uz Maršala, čim uniđe na kapiju. Hajde, obidji krug s njime, kuda bude on išao. Mi znamo ko si!"

Opet, ko zna koji put, pokušavam da ga prekinem, ali on se ne da: "A sada, kada Mahmutu treba... Prodajem, bogati, ovu lutriju (na uglu ulica Vese Masloše i Borisa Kidriča). Najmizebnije plaćen - 7% izložen svim nepogodama vremenskim - i suncu, i kiši, i vjetru, i studeni. Hoće od nas 48% poreza, te doprinos, te socijalno, te ne znam šta. Ja imamo onu ugroženu pomoć, tu penziju, 142 hiljade (i društveni stan u novogradnji koji ne pominje). Sa zaštitnim dodatkom 188 hiljada... Mislim da to ustav nije dozvolio... Prešao

san godine, šezdeset i petu, iscrpljen do minimuma..."

- Da ja tebi nešto kažem - dospjevam najzad, i ne pomišljajući više da bih mogao od njega saznati ono što me interesuje. - Nisam htio da ti odmah kažem, da se ti ne bi uplašio...

- "Nema se ja šta plašiti!..."

- Ja sam Vojin Hadžistević...

- "Ko!?"...

- Vojin Hadžistević. Onaj koga si prvo uhvatio...

- "Kako!?"...

- Ja sam onaj prvi, koji je išao sa Rizom Golalićem. Onaj koga si ti, sa Mešanovićem, uhvatio na Starčević prije Voje Radišića...

- "Ha, gledam ja... Neni si ti, u licu, nekako poznat..."

- Ali, da sam ti odmah rekao, ti bi se možda uplašio...

- "Ne! Ne!... Ja vama kažem... Ovo..."

- Dobro, hajde ti meni sada kaži, sjećaš li se sada malo bolje mene? Ja se tebe dobro sjećam, tvojih očiju...

- "I vi ste lično Vojo?"

- Jest. Ja sam. I ti si meni držao pušku, uperenu u ledja. I sve ostalo, ne moramo ponavljati... Ti znaš sve koliko i ja...

- "Ne mogu.. Ne mogu vjerovati.. nikako.. Ja mogu, samo, ako si baš lično.." - mucao je dok sam mu ono maločas govorio.

- Jesam, jesam!...

- "Jo li ovako bilo. Sjedio sam na kamenu jednom, ovako okrenut, baš prema onome dole potoku. Bilo je još malo šuma, ravnice.. Kad iza jednog grma..."

7 To je bila kuća Stevana i Katicu Djurović. Kada su ustaše protjerali Stevana, u kući je sa dvoje male djece ostala Katica. Mirko Kalem je ranije stanovao, zajedno sa Anton Jakićem, u luga-
skoj kućici na Šehitlučina, a kada je ona izgorila preselio se u
kuću Djurovića. Stevan je bio partizan, u Crnoj Gori, a poslije ra-
ta se vratio kući i docnije umro. Katica i danas živi u Banjaluci,
odmah ispod Starčevice (ulica Stevana Bulajića 3). Njen otac Pavle
Danković je rodom iz Galicije, odakle se za vrijeme Austrije dose-
lio u Devetine (Prnjavor), gdje je i Katica rođena.

Započeo je opet, kao i na početku razgovora, od Voje Radišića. Tu sam, pred njim, ali ne u svojoj priči opet preokao. Isključujem magnetofon. Žurim do Salih Salihagića. Da čujem kako je on sve to vidio.

4 Orlovača i Šehitluke, gledano iz grada, dijeli dosta duboka uvala kojom protiče potok Cerinac. Tada nisam znao gdje se tačno na Šehitlučina nalazi neprijateljska posada, niti sam imao tačnu predstavu kako se ta brda, i uvala između njih, pružaju u dubinu. U tom trenutku, u poručini, nisam bio siguran ni da li ta uvala islama na cestu i Vrbas ispod ili iznad Osmanove kuće. Tako sam se bo-
jao ne samo toga, da bih od Osmanove kuće mogao udariti odmah na Šehitluke, već i da bih u predio Šehitluka mogao izbiti, gubeći pr-
vobitnu orijentaciju, negdje iz njegove pozadine. Po noći, kakva je ta bila, ni to nije moglo biti sasvim isključeno.

5 Pošto su me i po drugi put savladali, i vezali, Sabahudin Mešanović je dobio od Mahmeta Sačića njegov pištolj. Sa njim je on
tad upadao u obližnje kuće, nadajući se da bi u nekoj mogao naći
na još nekoga iz naše grupe.

6 Vremenom će sva trojica sa svojih kariernih podataka preći
u neku jedinicu našeg odreda. Često ćemo se sretati i ponekada se
nalaziti u istoj jedinici. Svi će proživjeti rat - Mirko i Vele kao
partizani, dok će Milan poslije četničkog puša, i našeg odlaska za
Kozaru, ostati kod kuće.

7 ~~To je bila kuća Stevana Djurovića. Mirko je ranije~~
~~stanovao, zajedno sa Anton Jakicom, u logarskoj kućici na~~